

LAPSIPERHEIDEN ARJEN VAHVUUDET VARHAISKASVATUKSEN ERITYISOPETTAJIEN NÄKÖKULMASTA

Johdanto

Katsauksemme pohjautuu sosiokulttuuriseen viitekehykseen sijoittuvaan ekokulttuuriseen teoriaan, jonka mukaan perheen arjen sujumisella, vanhempien hyvinvoinnilla ja lapsen kehityksellä on kiinteä yhteys toisiinsa. Perheen ekokulttuurinen ympäristö muodostuu perheen voimavarojen ja toimintatapojen kokonaisuudesta, johon vaikuttavat sekä perheen ja yhteiskunnan materiaaliset ja taloudelliset tekijät että kulttuuriset uskomukset. (Bernheimer ym. 1990, Määttä & Rantala 2016.) Ekokulttuurisen lähestymistavan perusajatuksia on, että perheet eivät vain passiivisesti sopeudu ympäristön vaikutuksiin vaan aktiivisesti rakentavat ympäristöänsä omien tarkoitustensa ja arvojensa mukaisesti ylläpitääkseen arjen sujuvuutta (Bernheimer & Keogh 1995, Bernheimer & Weisner 2007).

Perheet ja perhesuhteet ovat nyky-yhteiskunnassa varsin monimuotoisia. Lapsiperhe voi tarkoittaa esimerkiksi perinteistä ydinperhettä, uusperhettä, yksinhuoltajaperhettä tai samaa sukupuolta olevien vanhempien perhettä (Castrén & Högbacka 2014). Perhemuoto ei ole aina pysyvä tila, ja esimerkiksi erotilanteissa perheen arkea muokkaavat lapsen huoltajuus- ja asumisjärjestelyt. Yhteishuoltajuus voi tarkoittaa pääasiassa

toisen vanhemman luona asumista tai vuoroasumista, jolloin lapsi viettää kummankin vanhemman kodissa lähes yhtä paljon aikaa. (Rissanen ym. 2017.) Perhemuodosta ja asumisjärjestelyistä riippumatta jokainen perhe on erilainen erilaisine toiveineen ja tarpeineen.

Lapsiperheiden arjen hyvinvointi Suomessa vaihtelee. Suuri enemmistö lapsiperheistä voi hyvin, mutta vähemmistön pahoinvoinnin ennuste on aiempaa huonompi. Perheiden eriarvoisuuden ja lapsiperheiden köyhyyden nähdään lisääntyvän (ks. Lindberg ym. 2019), ja erityinen huolenaihe on pahoinvoinnin siirtyminen perheittäin sukupolvelta toiselle (Rimpelä 2018). Kurttila (2018) puolestaan nostaa esille alueellisen ja sosiaalisen eriytymisen, joiden myötä kaikkia heikossa asemassa olevia lapsia ei onnistuta riittävästi tukemaan. Poikkeustilanteissa perheiden eriarvoisuus saattaa voimistua, mikä on näkynyt koronaepidemian aikana. Perheen arjen haasteet ovat osalla perheitä kärjistyneet, kun tukiverkot ja palvelut ovat vähentyneet. Osa vanhemmista puolestaan on havainnut korona-ajan lisäävän yhteistä aikaa perheen kanssa. (Sorkkila 2020.) Tämä kuvastanee myös sitä, kuinka kiireistä lapsiperheen normaali arki on.

Kiireisen elämänrytmin takia lapsiperheissä on usein haasteellista yhteensovittaa työ ja perhe. Tämän helpottaminen nähdäänkin tärkeäksi perhepoliittiseksi kehittämiskohteeksi. (Kontula 2018.) Useimmissa lapsiperheissä sekä isä että äiti tekevät pitkää työpäivää. Vaikka äitien tekemä ansiotyö toisaalta auttaa heitä jaksamaan perheen arkea, pitkät työpäivät toisaalta myös vievät voimavaroja ja perheen yhteistä aikaa. (Bardy ym. 2018). Varsinkin yksinhuoltajien perheissä vaaditaan luovuutta arjesta selviytymisessä (Moilanen 2020).

Lapsiperheiden arkea on kuvattu paljon haasteiden näkökulmasta, ja vastaavasti perheiden vahvuuksia on kuvattu vähemmän. Toisaalta tuoreessa tutkimuksessa on havaittu, että pikkulapsiperheiden vanhemmat ovat keskimäärin tyytyväisempiä perhe-elämäänsä ja saavutuksiinsa kuin muut 18–50-vuotiaat. Tyytyväisyys taloudelliseen tilanteeseen ei eronnut muiden saman ikäisten tyytyväisyydestä. Myös psyykinen kuormittuneisuus ja masennusoireet olivat yhtä yleisiä pikkulasten vanhemmilla ja muilla saman ikäisillä aikuisilla. (Haapala ym. 2020.)

Varhaiskasvatuksen palvelut ovat tärkeä osa lapsiperheiden elämää. Varhaiskasvatuksen ja monialaisen yhteistyön merkitys huoltajan kanssa korostuu, kun lapsella on tuen tarvetta (Opetushallitus 2018). Varhaiskasvatuksessa tukea tarvitsevat lapset ovat nykyisin pääasiassa samoissa ryhmissä muiden lasten kanssa inklusiivisen kasvatuksen periaatteen mukaisesti (Pihlaja & Neitola 2017, Viitala 2014, Viljamaa & Takala 2017). Tämän myötä varhaiskasvatuksen erityisopettajan työnkuva on monissa kunnissa muuttunut konsultoivaksi, useamman päiväkodin ja lapsiryhmän yhteiseksi opettajaksi (Viljamaa & Takala 2017). Kun lapsen tukea suunnitellaan, on tärkeää olla tietoa sekä lapsen erityispiirteistä että perheen ja kodin fyysisestä ja sosiaalisesta ympäristöstä (Bernheimer ym. 1990, Bernheimer & Keogh 1995), sillä perheen hyvinvointi ja perheen vahvuuksien löytäminen ovat merkityksellisiä lapsen hyvinvoinnin kannalta (Rantala & Uotinen 2019). Tässä katsauksessa tutkimustehtävämme on: Millaisia vahvuuksia varhaiskasvatuksen erityisopettajat näkevät

oman työnsä kautta lapsiperheiden arjessa?

Tutkimusaineisto ja analyysi

Tutkimuksen aineistona on osa 'Varhaisvuosien erityiskasvatus – varhaiskasvatuksen erityisopettajan työ ja vanhempien osallisuus' -tutkimushankkeemme aineistosta, joka kerättiin kyselylomakkeilla syksyllä 2015. Kysely lähetettiin sähköpostin välityksellä kaikille Suomen varhaiskasvatuksen erityisopettajille, jotka työskentelivät konsultoivassa roolissa ilman omaa lapsiryhmää. Tutkittavien yhteystiedot kerättiin kuntien www-sivuilta tai tiedustelemalla niitä puhelimitse kuntien varhaiskasvatuksen vastuuhenkilöiltä. Näin saatiin 637 henkilön yhteystiedot. Kyselyyn vastasi kaikkiaan 368 henkilöä (365 naista ja 3 miestä), joten vastausprosentti oli 58. Työskentelyvuosia varhaiskasvatuksessa vastaajilla oli keskimäärin 8,2 vuotta.

Tämän osatutkimuksen aineisto muodostuu vastauksista, joita saatiin yhteen avoimeen kysymykseen: "Mitä voit kertoa työkokemuksesi pohjalta 2010-luvun lapsiperheistä (max 1000 merkkiä)?" Vastaajista 11 oli jättänyt tämän kohdan tyhjäksi, joten vastauksia oli 357. Vastauksista kertyi aineistoa 62 sivua fonttikoolla 12 ja rivivälillä 1,5. Vastausten pituus vaihteli yhdestä rivistä usean rivin kokonaisuuteen. Vastauksissa tuli esille sekä perheiden vahvuuksia että heikkouksia ja lisäksi korostui, että perheet ovat hyvin erilaisia keskenään. Poimimme vastauksista kaikki perheiden vahvuuksia kuvaavat ilmaisut. Vahvuuksia oli esillä 217 vastauksessa, ja ilmaukset olivat pääasiassa muutaman sanan tai yhden lauseen mittaisia. Näin ollen 61 prosenttia vastauksista sisälsi kuvauksia lapsiperheiden vahvuuksista. Tutkimuksemme analyysi perustuu aineistolähtöiseen sisällönanalyysiin (Tuomi & Sarajärvi 2018). Ryhmittelimme saman sisältöiset vahvuusilmaukset omiin pääluokkiin ja niitä kuvaaviin alaluokkiin. Kustakin vastauksesta laskettiin vain yksi maininta yksittäiseen pääluokkaan, mutta yhdessä vastauksessa saattoi olla ilmauksia useampaan alaluokkaan. Vastaukset numeroitiin ja numeroa käytetään sitaattiesimerkeissä.

Taulukko 1. Lapsiperheiden arjen vahvuudet varhaiskasvatuksen erityisopettajien näkökulmasta (n = 217, f ja % = kuinka monessa vastauksessa ja kuinka monessa prosentissa vastauksista kyseinen ulottuvuus esiintyi).

Vahvuuden ulottuvuus	f	%	Sisältö
Tietoisuus ja rohkeus toimia	97	45	tietoisuus asioista ja oikeuksistaan vaativuus aktiivisuus ja rohkeus toimia
Yhteistyömyönteisyys	84	39	yhteistyön tekeminen lapsen tuen tarpeen hyväksyminen ja tuen hakeminen
Koko perheen hyvinvointi	78	36	arjen hyvinvointi perheen yhteinen aika taloudellinen hyvinvointi isät mukana tukiverkot
Lapsen edun ensisijaisuus	59	27	halu toimia lapsen parhaaksi ja kiinnostus lapsen asioihin

Lapsiperheiden vahvuuksia

Varhaiskasvatuksen erityisopettajien lapsiperheiden arjen kuvauksissa erottui neljä vahvuuksien ulottuvuutta (taulukko 1): vanhempien tietoisuus ja rohkeus toimia, yhteistyömyönteisyys, koko perheen hyvinvointi sekä lapsen edun ensisijaisuus perheen arjessa.

Tietoisuus ja rohkeus toimia

Tietoisuuteen ja rohkeuteen toimia sisältyi tietoisuus palveluista ja oikeuksista, vaativuus sekä aktiivisuus ja rohkeus toimia. Vanhempien kouluttautuneisuus tuotiin myös esille monessa vastauksessa, ja koulutuksen nähtiin lisääntyneen aiempiin vuosiin verrattuna. Vanhempien tietoa varhaiskasvatukseen liittyvistä asioista sekä omista oikeuksistaan kuvastavat esimerkit: *vanhemmilla on paljon tietoa omista oikeuksistaan ja mistä voi tai kuuluu saada tukea* (32) tai *Lapsen asioiden äärelle vanhemmat pysähtyvät ja osaavat vaatia, että lapsi saa niitä palveluja, joihin hän on oikeutettu* (61).

Vanhempien vaativuus esiintyi monissa vastauksissa välittyen pääasiassa myönteisenä asiana: *he osaavat vaatia, ottavat selvää asioista ja osaavat olla myös erittäin vaativia* (114). Myös vanhempien aktiivisuus ja rohkeus tuoda esille omia toiveita ja toimia niiden mukaisesti oli esillä vastauksissa.

Yhteistyömyönteisyys

Yhteistyömyönteisyyteen sisältyi yhteistyön

tekeminen sekä lapsen tuen tarpeen hyväksyminen ja tuen hakeminen. Yhteistyön tekeminen vanhempien kanssa koettiin helppona ja sujuvana. Yhteistyön tekemistä kuvattiin esimerkiksi näin: *heidän kanssaan on helppo tehdä työtä* (235) tai *kiva tehdä yhteistyötä heidän kanssaan* (266). Vanhemmat nähtiin vuorovaikutuksessa avoimina ja yhteistyöhaluisina ja sellaisina, jotka osallistuivat vanhempainiltoihin ja halusivat aidosti keskustella lapsestaan.

Vastauksissa tuli myös esille, että vanhemmat eivät arastelleet tuen hakemista lapselleen, vaan tukea haettiin ja apua otettiin mielellään vastaan. Lapsen tuen tarpeeseen suhtautuminen oli mutkatonta ja vanhemmat keskustelivat mielellään lapsen kasvatuksesta varhaiskasvatuksen erityisopettajan kanssa. Vastauksissa tuli esille aiempaa myönteisempi ja luontevampi suhtautuminen lapsen tuen tarpeeseen: *ajatus 'mitä naapurit sanovat' ja pelko lapsen leimautumisesta on vähentynyt suurimmalla osalla perheistä* (240).

Koko perheen hyvinvointi

Koko perheen hyvinvointiin sisältyi arjen hyvinvointi, perheen yhteinen aika, taloudellinen hyvinvointi, isien mukanaolo arjessa sekä perheen tukiverkot. Arjen hyvinvointiin saatettiin viitata lyhyesti, kuten: *suurin osa perheistä voi hyvin* (58). Hyvinvointi liitettiin myös toimeentuloon – *on todella hyvin toimeentulevia ja hyvinvoivia perheitä* (35) – sekä siihen, että osa perheistä on onnistunut työn ja perheen arjen yhtensovittamisessa.

Vastausten mukaan perheiden arki on kiireistä. Vanhempien työn ohella perheenjäsenillä nähtiin olevan paljon omia harrastuksia, ja lisäksi tietokone ja televisio veivät paljon aikaa. Perheiden uskottiin haluavan selviytyä hyvin arjesta kiireen keskellä, ja arjen tasapainon nähtiin lisäävän onnellisuutta. Osassa perheistä näkyi panostus yhteiseen aikaan: *onneksi monissa perheissä on alettu herätä tähän kuvioon ja vanhemmat ovat alkaneet kiinnittää enemmän huomiota yhteiseen aikaan ja sen laatuun* (160). Myös vuorovaikutuksen ja yhteisen tekemisen tärkeys lapsen ja vanhemman välillä tuotiin joissain vastauksissa esille.

Yleensä vastauksissa mainittiin perhe tai vanhemmat erittelemättä, onko kyseessä molemmat vai toinen vanhemmista. Muutamassa vastauksessa kuitenkin mainittiin erikseen isien mukanaolo: *isät kantavat vastuuta, osallistuvat* (19). Lisäksi saatettiin mainita isien osallistuminen yhteistyöhön ammattilaisten kanssa: *isät osallistuvat kotitöihin ja lasten kasvatukseen, tulevat mukaan neuvotteluihin* (74). Perheen tukiverkostona mainittiin laajempi sukulaisverkosto ja isovanhemmat: *hyväkuntoiset isovanhemmat ovat tukena arjen ruuhkavuosina* (99). Myös erilaiset perherakenteet lisäsivät tukiverkostoja: *Uusperheiden myötä lapsen lähipiiriin saattaa kuulua useita isovanhempia, vanhempien kumppaneita ja heidän lapsiaan* (60).

Lapsen edun ensisijaisuus

Lapsen edun ensisijaisuus kuvaa vanhempien halua toimia oman lapsen parhaaksi sekä kiinnostusta lapsen toimintaan ja tekemiseen esimerkiksi päiväkotipäivän aikana. Vastauksissa toistui sellaiset kommentit kuin *vanhemmat haluavat lastensa parasta* (212) tai *lapset ovat vanhemmilleen tosi tärkeitä* (329). Varhaiskasvatuksen erityisopettajat totesivat, että osassa perheistä *lapsiin panostetaan paljon* (199) tai että *on perheitä, jotka satsaavat lapsiin* (272). Vanhemmat esittivät toiveita lapsen huomioimisesta myös päiväkodille: *on odotuksia oman lapsen yksilölliseen huomiointiin runsaammin kuin aiemmin* (208) tai *oma lapsi nähdään*

yksilönä, jolle halutaan ryhmässäkin kaikki mahdollinen (214). Vaikka osan perheistä arvioitiin voivan huonosti, todettiin, että *jo-kainen haluaa oman lapsensa parasta* (230) ja että kukin vanhempi hoitaa lastaan parhaan kykynsä mukaan.

Pohdinta

Tässä katsauksessa kuvasimme, millaisia vahvuuksia varhaiskasvatuksen erityisopettajat näkevät lapsiperheiden arjessa. Esille tuodut lapsiperheiden vahvuudet liittyivät perheen sisäisiin ominaisuuksiin ja arvoihin sekä toisaalta toimintaan ammattilaisten kanssa. Perheen sisäisenä vahvuutena korostui koko perheen hyvinvointi, johon sisältyi taloudellinen hyvinvointi, vanhempien koulutautuneisuus sekä sosiaalinen verkosto. Myös Lindberg ym. (2019) tuovat esille, että koulutus, vahva sosiaalinen verkosto ja taloudellinen hyvinvointi ovat avainasemassa lapsiperheiden selviytymisessä arjessa.

Perheen vahvuuksina esiintyivät myös yhteistyömyönteisyys ja tietoisuus palveluista sekä rohkeus toimia asioiden edistämiseksi ja vaatia oikeuksiaan ja tarvittavaa tukea lapselleen. Vanhemmilla tulee siis olla tietoa siitä, mihin voi olla yhteydessä ja mistä löytyy tukea erilaisiin tilanteisiin. On kuitenkin myös havaittu, että osa vanhemmista ei kerro palveluiden tarpeesta ammattilaisille (Lammi-Taskula ym. 2020), mihin liittyy useita syitä. Sorkkilan (2020) mukaan kuorimitusta poikkeustilanteessa perheille aiheuttavat muun muassa vähäinen tuki päivähoidosta ja koulusta, yksinjäämisen kokemukset sekä tuen ja palveluiden heikko saatavuus. Miten turvataan se, että tuki olisi tasavertaisesti kaikkien perheiden ulottuvilla?

Varhaiskasvatuksen erityisopettajat toivat myös esille perheiden halun toimia lapsen parhaaksi ja sen, että lapsen etu on etusijalla monen perheen arjessa. Vanhemmat kaipaavat usein konkreettista tietoa siitä, miten he voivat tukea lapsen kehitystä kotona. Vanhempainliiton laatiman Päiväkotibarometrin (2019) mukaan vain 15 prosenttia vanhemmista kokee saavansa päiväkodista vinkkejä siihen, miten he voivat tukea lapsensa kasvua ja kehitystä. Tärkeää onkin

mieltä, miten vanhemmat saisivat kaipaamaansa tietoa.

Tässä katsauksessa olemme käsitelleet varhaiskasvatuksen erityisopettajien näemyksiä lapsiperheiden arjen vahvuuksista. Osa vastaajista ei tuonut esille mitään myönteisiä puolia lapsiperheiden elämästä. Mitä tämä kuvastaa näiden ammattilaisten näemyksistä ja asenteista perheitä kohtaan, ja miten se vaikuttaa heidän toimintatapaansa perheiden kanssa? Havaitsimme kuitenkin, että useat ammattilaiset näkevät vaikeassakin tilanteessa perheen vahvuuksia ja kokevat, että perheet ovat halukkaita tekemään yhteistyötä ja tekevät parhaansa lapsen edun puolesta. Positiivisen ilmapiirin jakaminen lisää perheiden ja työyhteisön hyvinvointia ja jaksamista sekä valoisana että vaikeampana aikana.

Tulosten merkitys: Lapsiperheiden arjen vahvuuksien tunnistaminen edesauttaa perheiden hyvinvoinnin tukemista. Nostamalla esille lapsiperheiden arjen vahvuuksia, pystytään myös pelaamaan, millaiset tekijät voivat olla tukena kuormittavissa tilanteissa. Tukea tarvitsevan lapsen perheen hyvinvointiin liittyy sosiaalinen verkosto, jossa varhaiskasvatuksen erityisopettajan rooli on merkittävä.

Tiivistelmä

Katsauksemme pohjautuu ekokulttuuriseen teoriaan, jonka mukaan perheen arjen sujumisella, vanhempien hyvinvoinnilla ja lapsen kehityksellä on kiinteä yhteys toisiinsa. Tavoitteenamme on tuoda esille, millaisia vahvuuksia varhaiskasvatuksen erityisopettajat näkevät oman työnsä kautta lapsiperheiden arjessa. Lähetimme sähköpostilla kyselyn, johon vastasi 368 varhaiskasvatuksen erityisopettajaa, joiden työ painottuu konsultoivaan työhön. Tarkastelumme pohjautuu kyselyn yhteen kysymykseen, jossa vastaajat kirjoittivat näkemyksiään lapsiperheiden arjesta. Näistä vastauksista löysimme neljä vah-

vuuksien ulottuvuutta: vanhempien tietoisuus ja rohkeus toimia, yhteistyömyönteisyys, koko perheen hyvinvointi sekä lapsen edun ensisijaisuus perheen arjessa. Kaikissa vastauksissa ei ollut mainintoja perheiden vahvuuksista, mutta useat ammattilaiset näkivät perheiden tekevän parhaansa lapsen edun puolesta ja suhtautuvan myönteisesti yhteistyöhön varhaiskasvatuksen ja kuntoutuksen ammattilaisten kanssa. Myönteisten seikkojen esille tuominen vaikeinakin aikoina lisää positiivista ilmapiiriä ja jaksamista.

Avainsanat: lapsiperheen arki, varhaiskasvatuksen erityisopettaja, vahvuus, ekokulttuurinen teoria

Anja Rantala, KT, lehtori, Jyväskylän yliopisto (31.12.2020 saakka)

Sanna Uotinen, KT, yliopistonopettaja, Jyväskylän yliopiston avoin yliopisto

Lähteet

- Bardy M, Sauli H, Järventie I (2018) Lapset yhteiskunnassa ja yhteiskunta lapsuudessa - eilisestä ylihuomiseen. Teoksessa Lapsiasiavaltuutetun kertomus eduskunnalle. Lapsiasiavaltuutetun toimiston julkaisuja 1. https://www.eduskunta.fi/FI/tiedotteet/Documents/LAPS_eduskuntakertomus_2018_FL.pdf. Viitattu 5.11.2020.
- Bernheimer LP, Gallimore R, Weisner TS (1990) Ecocultural theory as a context for the individual family service plan. *Journal of Early Intervention* 14, 3, 219–233.
- Bernheimer LP, Keogh BK (1995) Weaving interventions into the fabric of everyday life: An approach to family assessment. *Topics in Early Childhood Special Education* 15, 4, 415–433.
- Bernheimer LP, Weisner TS (2007) “Let me just tell you what I do all day...” The family story at center of intervention research and practice. *Infants & Young Children* 20, 3, 192–201.
- Castrén AM, Högbacka R (2014) Avautuuko perhe? Eksklusiivisuuden ja inklusiivisuuden dynamiikka perhesidoksissa. *Sociologia* 2, 106–122.
- Haapala E, Hakulinen T, Mäntymaa P, Peltomäki H, Jääskeläinen T, Lundqvist A (2020) Valtaosa pikkulasten vanhemmista voi hyvin – Tuloksia FinTerveys 2017 -tutkimuksesta. https://www.julkari.fi/bitstream/handle/10024/139086/URN_ISBN_978-952-343-458-5.pdf?sequence=1&itsAllowed=y. Viitattu 5.11.2020.
- Kontula O (2018) 2020-luvun perhepolitiikka. Perhebarometri. Väestöntutkimuslaitos, katsauksia E52. <http://www.vaestoliitto.fi/@Bin/4405d->

- ba86ff042b48908d92cbc9e243a/1604655021/application/pdf/9136344/netti%202020-luvun%20perhe_Baro2018.pdf. Viitattu 6.11.2020.
- Kurttila T (2018) Esipuhe – lapsipolitiikan uudistamiseen. Teoksessa Lapsiasiavaltuutetun kertomus eduskunnalle. Lapsiasiavaltuutetun toimiston julkaisuja 1, K5, 3–4. https://www.eduskunta.fi/FI/tiedotteet/Documents/LAPS_eduskuntakertomus_2018_FI.pdf. Viitattu 5.11.2020.
- Lammi-Taskula J, Vuorenmaa M, Aunola K, Sorkkila M (2020) Matalan kynnyksen sosiaalipalvelut lapsiperheiden tukena ja palveluiden käyttö COVID-19-epidemian aikana. Tutkimuksesta tiiviisti 15. Terveyden ja hyvinvoinnin laitos. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-952-343-522-3>. Viitattu 22.11.2020.
- Lindberg M, Autto J, Nygård M (2019) Lapsiperheiden kotitalouden strategiat taloudellisen epävarmuuden ja perhepoliittisten muutosten aikana. *Janus* 27, 1, 3–20.
- Moilanen S (2020) Monitahoisten vaatimusten keskellä: Yksinhuoltajaäitien epätyypilliset työajat ja työn ja perhe-elämän yhteensovittaminen. *Journal of Early Childhood Education Research* 9, 2, 230–241.
- Määttä P, Rantala A (2016) Tavallisen erityinen lapsi. Onnistuneen yhteistyön arvoitusta ratkomassa. PS-kustannus, Jyväskylä.
- Opetushallitus (2018) Varhaiskasvatussuunnitelman perusteet. Määräykset ja ohjeet 3a. https://www.oph.fi/sites/default/files/documents/varhaiskasvatussuunnitelman_perusteet.pdf. Viitattu 5.11.2020.
- Pihlaja P, Neitola M (2017) Varhaiserityiskasvatusta muuttuvassa varhaiskasvatuksen kentässä. *Kasvatus ja aika* 11, 3, 70–91.
- Päiväkotibarometri (2019) Suomen vanhempainliitto. <https://vanhempainliitto.fi/wp-content/uploads/2020/01/PAIVAKOTIBAROMETRI2019-verkko.pdf>. Viitattu 12.11.2020.
- Rantala A, Uotinen S (2019) (2. päivitetty painos) Varhaiskasvattajan ja perheen yhteistyön merkitys. Teoksessa P Pihlaja, R Viitala (toim.) Varhaiserityiskasvatus. Jyväskylä, PS-kustannus, 121–139.
- Rimpelä M (2018) Lapsiväestön kehityksestä ja hyvinvoinnista. Teoksessa Lapsiasiavaltuutetun kertomus eduskunnalle. Lapsiasiavaltuutetun toimiston julkaisuja 1, K5, 57–127. https://www.eduskunta.fi/FI/tiedotteet/Documents/LAPS_eduskuntakertomus_2018_FI.pdf. Viitattu 5.11.2020.
- Rissanen A, Kääriäinen A, Rantala K, Sarasoja L, Aikio M (2017) Vuoroasumisen periaatteet ja sopiminen vanhempien ja viranomaisten käsityksinä. *Janus* 25, 1, 38–56.
- Sorkkila M (2020) Poikkeusaika vaikutti perheiden hyvinvointiin eri tavoin. Ruusuapuiston Kärkiuutiset 3. <https://peda.net/jyu/ruusuapuisto/uutisarkisto/2020-3/1>
- Tuomi J, Sarajärvi A (2018) Laadullinen tutkimus ja sisällönanalyysi (uudistettu laitos). Tammi, Helsinki.
- Viitala R (2014) Jotenkin häiriöks. Etnografinen tutkimus sosioemotionaalista erityistä tukea saavista lapsista päiväkotiryhmässä. Jyväskylä Studies in Education, Psychology and Social Research 501.
- Viljamaa E, Takala M (2017) Varhaiserityisopettajien ajatuksia työhön kohdistuneista muutoksista. *Journal of Early Childhood Education Research* 6, 2, 207–229.